Микола Іванович Костомаров

З прожитих на Волині днів

Микола КОСТОМАРОВ

З прожитих на Волині днів

Броди - Просвіта - 1999

Костомаров М.
СТАРОЖИТНОСТІ ВОЛИНІ. –
Броди: Просвіта. – 1999. – 32 с., іл.

ISBN 966-7544-00-3

Видатний український історик XIX ст. Микола Костомаров описує давні волинські місцевості під час своїх подорожей 1844 і 1845 років. Книга містить цікаві відомості з минулого волинського краю, зокрема, Острога, Рівного, Кременця, Почаєва, Вишнівця, Берестечка та ін. Розрахована на широке коло читачів. Українською мовою друкується вперше.

Книга ілюстрована репродукціями малюнків відомого польського художника XIX століття Наполеона Орди.

Розрахована на широке коло читачів.

Підготував до друку і переклав з російської **Д. В.Чобіт**

Редактор **С.П.Орлюк.**

©**Д.В.Чобіт,** передмова і переклад, 1999.
©**В.П.Кравчук**, художнє оформлення, 1999.

ISBN 966-7544-00-3

ПЕРЕДМОВА

Відомий історик, етнограф, фольклорист і письменник Микола Іванович Костомаров (1817 – 1885) залишив яскравий і неповторний слід в історіографії України. Його перу належать фундаментальні дослідження: тритомник "Богдан Хмельницький", монографії "Руїна", "Мазепа", "Останні роки Речі Посполитої", три томи "Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей" та цілий ряд інших праць.

М. Костомаров також писав повісті, оповідання, нариси, дослідження у галузі фольклору та етнографії. Разом з М. І. Гулаком та В. М. Білозерським створив у Києві Кирило-Мефодіївське братство, до складу якого увійшов і Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші прогресивні діячі того часу. Метою братства було знищення кріпосного права, встановлення федеративного устрою слов'ян, досягнення самостійності для українського народу. М. І. Костомаров написав статут таємного товариства; йому також належить авторство найважливішого програмового документу Кирило-Мефодіївського братства – "Книги буття українського народу".

Маючи видатні літературні здібності, Микола Іванович у своїх працях змальовував історичні події з такою художньою яскравістю, що його наукові монографії читаються з величезною цікавістю і досі.

З жовтня 1844 р. по серпень 1845 р. М. І. Костомаров працював старшим вчителем історії в Рівненській гімназії. Крім основної роботи Микола Іванович приділив велику увагу волинському краєзнавству. Саме на Волині він уклав збірку: "Народні пісні, зібрані в західній частині Волинської губернії в 1844 році". У вільний від педагогічної роботи час М. І. Костомаров подорожує по Волині, відвідує Остріг, Межиріч, Дермань, Гощу, Корець, Пересопницю; робить записи, нотує враження.

Влітку 1875 р. М. І. Костомаров продиктував своїй дружині Аліні Леонтівні власну автобіографію, у якій містяться і відомості про Волинь, зокрема його подорож 1845 року у Почаїв, Кременець, Вишнівець і Берестечко.

Вперше "Автобіографія", до складу якої було включено і опис історичних місцевостей під час подорожей 1844 і 1845 років, побачила світ у скороченому вигляді вже після смерті автора – в 1890 р. у журналі "Литературное наследие". Згодом вона перевидавалася ще кілька разів. Перший повний текст "Автобіографії" вийшов у Москві щойно в 1922 році у серії "Бібліотека мемуарів". Однак, ще при житті Миколи Костомарова журнал "Киевская старина" у восьмому томі за січень 1884 року надрукував його працю "Из прожытых на Волыни дней". Як свідчить вступ до статті, вона написана у відповідь на публікацію в грудневій книзі "Киевской старины" за 1883 р. праці П. Тарнавського "По поводу 50-ти летняго юбилея Почаевской лавры". Прочитавши її М. Костомаров вирішив поділитися з читачами власними спогадами про відвідання Почаївської лаври у 1845 році.

Очевидно, для цього він використав частину вже написаної "Автобіографії" у якій був розділ присвячений Почаєву. Оскільки між текстом про Почаїв з "Автобіографії" і публікацією в "Киевской старине" (січень 1884 р.) є деякі, хоч і не дуже суттєві відмінності, то у даному виданні за основу взято саме публікацію про Почаїв з прижиттєвого видання і доповнено її відомостями, що стосуються Острога, Рівного, Кременця, Вишнівця і Берестечка запозичених з "Автобіографії" за російським текстом виданим київським видавництвом "Либідь" у 1990 році.*

Праця М. Костомарова присвячена історичним місцевостям Волині написана, а вірніше продиктована ним через тридцять років після відвідання істориком волинського краю.

Микола Іванович оглядав старовинні пам'ятки Волині у 1845 році. Це був час, коли після відомих поділів Польщі тут утверджувалась у життя жорстка політика русифікації.

Цікавими є розповіді про руйнацію багатьох давніх храмів лише тому, що вони були католицькими, пограбування поховань видатних поляків, як це робилося на очах історика в Острозі. Неабияке значення мають викладені Миколою Костомаровим відомості про замок в Кременці, лавру в Почаєві, палац у Вишнівці, поле Берестецької битви під Пляшевою. Навіть окремі, на перший погляд непоказні, сцени з життя мешканців Рівного, Кременця, Почаєва, Берестечка, Вишнівця становлять певний інтерес не лише для краєзнавців, а й для всіх, кого цікавлять історичні міста та минуле волинського краю.

Дмитро Чобіт

---

* ***Костомаров Н. И.*** *Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист. биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1990. – с. 465-472*

Пробувши в Києві днів десять і отримавши третинну платню, не в залік, я відправився у Рівне. Дорога пролягала посеред дрімучих лісів. Погода протягом усього часу стояла надзвичайно дощова – від Києва до Рівного я не бачив сонця і одяг мій не просихав. Незважаючи на це я зупинився у Корці, де оглянув руїни старого замку, – потім був в Острозі. Тут я ходив по руїнах монастиря єзуїтів. Побував у подвійному підземеллі і побачив там безліч розкиданих скелетів; деякі дивовижно зберегли на собі шкіру і засохле тіло. Солдати, які квартирували в Острозі, ходили в ці руїни і обдирали з мерців одяг, віддаючи його своїм жінкам на одежу. Потім я відвідав монастир капуцинів, який не дійшов ще до таких руїн як єзуїтський. Монахи були випроваджені з нього недавно; костьол залишався з дерев'яним оздобленням, образами і лавками, хоча служити у ньому вже було нікому. Я застав всередині його іудея у шапці, що прогулювався тут. Виявилось, що він винаймає в казни монастирський сад. Тут я теж спустився в підземелля, яке служило колись усипальницею. Солдат, який зайшов туди переді мною, відбивав одну могилу, замуровану в стіні. По надпису було видно, що тут була похована пані Сосновська, що померла в 1633 році. Солдат відбив дошку і витягнув труну, що відкривалася з однієї сторони як скриня: переді мною лежала особа середніх літ в щільній шовковій одежі вишневого кольору. Не минуло і трьох хвилин, як образ її змінився, розсипався прахом – залишився один скелет.

Шовкова одежа дивувала мене надзвичайною щільністю тканини: вона була по товщині подібною на драп.

З монастиря капуцинів я відправився на гору, де знаходилися руїни православної церкви Богоявлення, а коло неї – вежі, що стояли довкола загорожі садиби князів Острозьких, і залишок їх будинку, який займала якась службова установа. На церкві не було даху, а самі стіни у багатьох місцях загрожували падінням, так що ходити між цими руїнами було не зовсім безпечно. На вершинах веж мальовничо поросли цілком випадково насіяні дерева. Говорили, що під пагорбом знаходяться підземні ходи, але я не знайшов нікого, хто б мене туди повів. Оглянувши Острів, я відправився далі в дорогу і в цей же день прибув у Рівне. Це брудне іудейське містечко, де суджено було мені проживати. З першого ж погляду видалось воно мені дуже непривітним, особливо при страшному болоті і при цілковитій відсутності коней для найму. На щастя, містечко таке мале, що куди б не піти – все не буде далеко.

На ранок з'явився я до директора Абрамова, майбутнього мого начальника, був ним прийнятий доволі сухо, хоча і ввічливо та заходився шукати собі квартиру для розміщення. Господар єдиного готелю, куди я пристав, порекомендував мені єврея-фактора, а останній повідомив, що можна мати квартиру зі столом у якогось пана Самарського, дочка якого перебувала у заміжжі за вчителем гімназії Єпіфановичем і жила разом з чоловіком у дворі батька. Відправившись з іудеєм, я завів з ним розмову і почув від нього забавні відомості про його життя-буття. "Я, – говорив він, – був багатий торговець, торгував шовковими тканинами, але пан асесор (справник) мене обібрав до нитки, піймавши на контрабанді. Вже два рази я був у халепі і після третього разу приходилося йти до Сибіру, тому асесор що хотів, то і міг у мене урвати. З нами з жидами всі так чинять і асесори слідкують за нами, дадуть час навозити контрабанди і збагатитися, а потім накривають і обдирають; потім знову пускають наживатися, а як наживемся, вони знову накриють і знову обдеруть, і так ми працюємо на них". Цей іудей довів мене до Самарських. Я знайшов дуже привітних господарів, старого і стару, які розмовляли чистою українською мовою. З ними в одному дворі, тільки в іншому домі жив їх зять, вчитель латинської мови. Я

найняв квартиру, яка вразила мене незвичайною дешевизною і з мене взяли десять рублів в місяць за дві кімнати зі столом і пранням білизни. Коли я перебрався у своє нове приміщення і відправився до моїх нових господарів на трапезу, мене здивувало розмаїття страв і щедрість господарів. Кожен раз було розливне море "старої горілки" і домашньої наливки чудової якості. Страви готувалися досить грубо, на салі, але у великому достатку та з хороших продуктів. Так почав я жити, з дня у день, відвідуючи уроки.

У [рівненській] гімназії було до трьохсот учнів; більшість становили поляки або місцеві уродженці римо-католицького віросповідання; православних було всього тридцять п'ять чоловік, але вони по способу початкового виховання нічим не відрізнялися від решти. Крім цього було кілька учнів іудейського походження. Більша частина вчилася добре, лінивці складали значну меншість, всі вели себе благочинно: не відбувалося жодних брудних бешкетів, якими, як відомо, відрізняються багато гімназій в центрі Росії. Учнів польського походження, які жили у пансіоні або на спільних квартирах, влаштованих при гімназії, зобов'язували обов'язково говорити між собою по-російськи, але це дотримувалось ними тільки з примусу і з явною нехіттю. Учителі всі були росіянами, виключаючи німця і француза; більша частина вчителів належала до українців лівого боку Дніпра.

Іноді для розваг я ходив з товаришами в ресторацію грати в більярд. Із вчителів найбільш зблизився з викладачем латинської мови Чуйкевичем і математики – Яновським; перший знав багато малоросійських пісень і часто приходив до мене, співав їх приносячи мені велику насолоду, а останній майже щодня грав зі мною в більярд. На різдвяні святки, домовившись із священником єдиної рівненської церкви Омелянським, я здійснив кількаденну подорож по сусідніх місцевостях, відомих з історії, а саме: відвідав Дерманський монастир, в якому проживав Отреп'єв і Гощу, де в XVI столітті у маєтку Гойського був головний осідок аріанської секти з училищем в дусі аріанського вчення і де, в числі учнів був і наш Самозванець. Потім я відвідав Пересопницю, яка була колись удільним князівством, Межиріч і Тайкури з руїнами замків.

Корець. Вид на місто з руїнами замку.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фавпса. Середина XIX ст.

Повернувшись в місто, знову взявся за свою педагогічну працю, а перед святом пасхи розпочав нову подорож вже подальше.

Це було у 1845 році. Служив я тоді старшим учителем історії у рівненській гімназії. Власне бажання познайомитися з південно-західною окраїною нашої вітчини, так багатою історичними пам'ятками і переказами було спонукальною для мене причиною шукати можливості переселитися на Волинь і пожити там деякий час. При будь-якій зручній нагоді, коли був вільний від службових обов'язків, я здійснював околицями різні поїздки. На страсному тижні в 1845 році відправився в Кременець і Почаїв, з наміром відвідати також Вишнівець і знамените в малоросійській історії Берестечко*. Я найняв у єврея пару коней; зі мною поїхав учитель п.Малевський, уродженець тамтешнього краю і тому знайомий з місцевістю і з житейськими звичаями.

Приїхавши у великодну п'ятницю в Кременець, ми зійшли на гору Бону, дуже високу і круту. Оглянули там руїну замку, який пов'язують з королевою Боною.

Сходження було важке і виснажливе. Досягнувши вершини я побачив прекрасне видовище розкинутого в підніжжі міста, а вдалині розсипались різноманітні хребти гірських вершин, покриті лісом. До мене доносилися мелодії церковних дзвонів, що закликали до вечірньої. Вітер на горі був такий сильний, що ледве можна було встояти на ногах. Я оглянув кратер колодязя, як говорять місцеві жителі, неймовірної глибини. По їх словах, сміливці пробували спускатися в цей отвір у корзинах на ланцюгах і доходили до такої глибини, що могли посеред сонячного дня бачити зірки, але дна не досягли. Здавна тут існує звичай: хто приходить – кидає у цей колодязь камені, щоб уявити про глибину по часі долітаючого від падіння звуку. Не видно жодного сліду зрубу і важко вирішити, чи був це насправді колодязь, чи підземелля для

---

* *Замість назв "Україна", "український" в царській Росії було запроваджено штучно створені терміни "Малоросія" і "малоросійський", які відігравали важливу роль в шовіністичній політиці щодо русифікації України.* ***(Д. Ч.)***

Острiг.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фаянса. Середина XIX ст.

тайника. Приступ на вершину гори дещо зручніший лише в одному місці, де існував підйомний міст.

Зайнятий замком простір не є дуже великий і весь вкритий горбочками, що вказують на залишки колишніх будов. В напівобвалених стінах і вежах влаштовані амбразури для стрільби з гармат і піщалей.

Повернувшись з гори, я відправився оглядати колишній Кременецький ліцей, перетворений у православну семінарію. Один із вчителів, брат рівненського вчителя, мого товариша Тіхомірова, спорядив мене рекомендованим листом до архімандрита в Почаїв, куди я мав намір прямувати з Кременця.

Переночувавши на постоялому дворі, вранці у великодню суботу я відправився до вранішньої у собор, обернений перед тим із францісканського католицького монастиря, від якого грудами валялись уламки [скульптур] Божої Матері і різних святих. Відстоявши велико-суботню вранішню, ми виїхали у Почаїв.

Дорога пролягала по надзвичайно мальовничій місцевості: по боках виднілись узгір'я, вкриті гаями, із найрізноманітнішими і затійливими обрисами; то були відроги Карпатських гір, які заходять з Галичини в межі Росії*. День був ясний, весняний. Все дихало свіжістю молодого життя; розвивалися верби і берези; на ріках і ставках, води, що недавно звільнилися від льоду, починали зеленіти молодою лепехою і строкатими водяними квітами. Було так хороше, що ми майже всю дорогу не їхали, а йшли пішки, і тому, не дивлячись на недалеку відстань від Кременця до Почаєва, прибули туди при заході сонця і зупинилися в єврейському постоялому дворі. Тут же ми відправилися в монастир до архімандрита, до якого у мене був рекомендаційний лист. Отець архімандрит виявився добродушний і веселий старик. Колись, як він сам повідомив, він займав посаду протосрея в Каневі і овдовівши поступив в монашество. З перших хвилин нашої бесіди він розговорився про місцеву давнину, про будівництво почаївського храму, спорудженого в його теперішньому ви-

* *Насправді це Кременецький кряж, що є відрогами Подільської височини.* ***(Д. Ч.)***

Рівне. Гімназія.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фаянса. Середина XIX ст.

гляді старостою канівським Потоцьким, відомим бешкетником і забіякою.

По розповіді архімандрита, цей пан Потоцький якось їхав горою коло Почаєва, який виднівся вдалині. Нараз кучер, по необережності, перевернув його екіпаж. Роздратований пан наказав кучеру зупинитися, взяв рушницю і хотів у нього стріляти. Вбити людину для буйного пана у припадку гніву нічого не значило, і це практикувалося ним не один раз. Кучер з жаху повернувся до монастиря, що виднівся і почав просити спасіння в почаївської Божої Матері: "Найсвятіша Мати Почаївська, рятуй мене!" Пан натиснув курок – трапилась осічка; пан знову звів курок і спустив – вдруге осічка. Це вразило буйного пана; він кинув рушницю і став в кучера допитуватися, яка це почаївська Божа Мати, яку кучер закликав на допомогу. Пан мало займався предметом благочестя і тому до тих пір не чув про Чудотворну ікону Богоматері в почаївському монастирі, що знаходився поблизу від нього. Коли кучер, чудесно врятований від смерті, розповів йому все, що знав і на скільки знав, пан задумався. Нараз пробудилось у ньому сумління: почав він шкодувати за безліччю здійснених ним у житті безчинств і злодіянь – з'явилась потреба в покаянні. Він звелів везти себе в почаївський монастир, щоб поклонитися чудотворній іконі. З цих пір почуття розкаяння оволодівало ним все більше і більше; до невиносимості гидким видалось йому минуле життя. При цьому о. архимандрит згадав про різні вибрики неподобств цього пана, які іноді відповідали дійсності.

Так, одного разу, він зустрів чоловіка, який плакав над бочкою розлитого дьогтю. На питання: "Що це означає?" чоловік відповів, що їхав домініканський монах, і за те, що чоловік не встиг звернути з дороги, він наїхав на нього і дишлем пробив дно бочки з дьогтем. Пан Потоцький рушив наздоганяти домінікана, повернув його до чоловіка і заставив монаха, в його білій одежі, пролізти крізь розбиту бочку. Домінікан говорив, що він їхав причащати хворого святими дарами, але пан відповів, що дьоготь є теж дар Божий і не може завдати поругання Христові, навпаки – ображати свого ближнього є посягання на поругання Христа. Як монах все не пручався, пан пригрозив йому канчуками і монах повинен був виконати

Тайкури. Вид на руїни замку.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фаянса. Середина XIX ст.

наказ пана. Покаравши таким чином монаха, пан винагородив чоловіка за втрачений дьоготь.

В інший раз він дізнався, що в одного з його сусідів, маєток якого був в оренді в євреїв, останні поводились дуже нахабно з панськими підданими. Між іншим, єврей наказував доставляти йому дрова і той, хто привозив дрова, мусив був в'язанками зносити їх на високий сіновал. Пан Потоцький переодягнувся у селянську одежу, сів на возі з дровами і відправився до єврея, який подумав, що це мужик з його села привіз йому дрова. Пан терпеливо виніс нахабне поводження з ним єврея і послушно поніс в'язанку за в'язанкою по вузькій драбині, куди вказувало йому шлях юденя, що спостерігало за ним. Між тим пан, від'їжджаючи з дому, наказав їхати слідом за собою кареті у супроводі гайдуків, а в карету наказав сісти чоловіку, від якого дізнався про нахабне поводження єврея з селянами, і коли, сходячи на сіновал, пан побачив, що карета наближається, то спустившись з драбини, вдарив юденя поліном по голові і положив його на місці. Збіглися євреї, підняли гвалт, а тут під'їхала панська карета, і слуги звернулися із знаками поважання до свого пана. Тільки тоді дізнався єврей, що за хлоп привіз їм дрова і що за пан сидить в кареті. Пан Потоцький наказав зібрати всіх бувших у тому маєтку євреїв і єврейок і від малого до великого перестріляти їх всіх, не шкодуючи і немовлят.

Власник маєтку, де проходила ця подія, подав судовий позов. Тоді пан Потоцький поїхав по околиці, наловив десятки два або три євреїв, зібрав їх у себе і наказав наложити на вози, придушивши "рублем" (гнотом), як роблять при перевезенні снопів, і привіз до сусідського пана, який у цей час був у своєму маєтку. "Ось, – сказав йому Потоцький, – ви подали на мене позов, що я постріляв у вас кількох євреїв; я вам плачу за них – даю кілька десятків". Але багато з тих нещасних задихнулися, придушені тісно гнотом.

Архімандрит згадав також про "Бондарівну", про яку зберігся переказ на Волині і залишився таким живучим, що в багатьох заможних господарів можна бачити малюнок української дівчини, яку видають за портрет "Бондарівни".

Після пригоди з кучером, а затим відвідання почаївського монастиря, пан виявив намір, заради покаяння, закінчити дні

свої де-небудь в монастирі, але хотів дізнатись в який монастир вкаже йому йти вищий Промисел. Він нарядився жебраком і в такому вигляді відвідав кілька католицьких монастирів. Всюди його приймали погано, обмежуючись жалюгідним подаянням. Але коли він з'явився в почаївський уніатський монастир, який був бідніший інших, там його прийняли доброзичливо, нагодували, напоїли, дали притулок для нічлігу. Потоцький зважив це за небесну вказівку і через деякий час прибув туди, тільки вже не в жебрацькому вигляді, а в чудовій кареті, і привіз велику суму на побудову кам'яного храму, того самого, який існує до сих пір. Тут він і поселився в якості послушника, сам усмирював себе, виконував чорнові роботи, але інколи мимовільно виказував і попередні панські замашки. Так, наприклад, підмітаючи коридори келій, він будив до заутренньої монахів, і ледве тільки завважить у кого лінивість, того потягне по спині мітлою. Тут він помер і був похований у побудованій ним церкві. Тіло його довго залишалося нетлінним, одягнуте в польський кунтуш і взуте у величезні саф'янові чоботи воно показувалось богомольцям. Після обернення монастиря в православ'я, це тіло звелено сховати і не показувати нікому, щоб народ не признавав його святими мощами.

Під час розповіді архімандрита, зайшов послушник і попросив благословення дзвонити до "Діянь". Ми стали прощатися з архімандритом. Він запросив нас прибути в північ до богослуження, а після літургії – розговлятися разом з братією в трапезній. В призначений час ми відправилися в церкву, всередині чудово освічену, і прослухали пасхальне богослужіння. Наспів в почаївському монастирі, хоча веселий, як всюди, видався мені дещо відмінним від того, який я звик чути в церквах. Він нагадував мені почуті ще в дитинстві мотиви екосеза.

Церква почаївська – одна із найпросторіших, які я бачив в Росії, вона зберегла на собі сильні сліди католицтва. За низеньким іконостасом, зробленим вже після приєднання до православ'я, по другу сторону престолу коло капітальної стінки виднівся високий католицький іконостас. У багатьох місця собору коло стовпів стояли вівтарики, які використовуються католиками і уніятами для тихої обідні і жодним чи-

ном немислимі в православних храмах, оскільки вони повернені були не на схід, і самі престоли прилягали прямо до стіни, а замість образів були скульптурні зображення. На хорах ще залишився великий орган, хоча вже і не використовувався. В храмі було багато сільського люду обох статів в барвистих святкових одежах. Все це були, як я дізнався, селяни з Галичини, які постійно приходять сюди на празник.

Після обідні, слідом за архімандритом, ми пішли в простору залу з накритими столами, на яких була розставлена пасхальна їжа але без м'ясних страв. Після хорового співу "Христос Воскресе", всі прийнялися розговлятися, а затим тут же почався обід, не дивлячись на те, що сонце тільки що починало сходити. Обід складався з двох рибних страв і вершкового крему. Я зауважив, що братія, якої я тоді нарахував 18 чоловік, нічого не їла. Після обіду отець архімандрит запросив нас у свою келію – і там ми побачили розставлений на столі щедрий запас всяких страв і багато пляшок з наливками і вином. Архімандрит пояснив нам, що у них в празник трапеза буває тільки для пристойності, а всі вони "утішаються" по келіях; при цьому він пояснив, що в західному краї, де ще свіжі уніатські і католицькі звичаї, таке порушення прийнятих в православному монашестві звичаїв, терпиться і дозволяється, і чорне духовенство нарівні з білим дозволяє собі на м'ясо.

Після того ми пробули в монастирі три доби, користуючись гостинністю і приязню отця архімандрита і всієї братії. В понеділок обідали в архімандрита в його келії і повинні були віддати честь його повару. Монахи, більша частина яких є уродженцями чисто російських губерній, закликали нас по одному один перед другим і старалися пригостити як можна щедріше, так що ми вимушені були відмовлятися від їх люб'язності.

Я оглянув монастирську бібліотеку. Вона видалася дуже багатою старого друку книгами благочестивого змісту, але я не мав часу ознайомитися з ними докладніше. Зауважу, що перебираючи книги, я знайшов один стародрук глаголичного письма в малу четвірку. Через відсутність при собі азбуки і не знаючи її напам'ять, я не міг розібрати, що це за книга: тільки

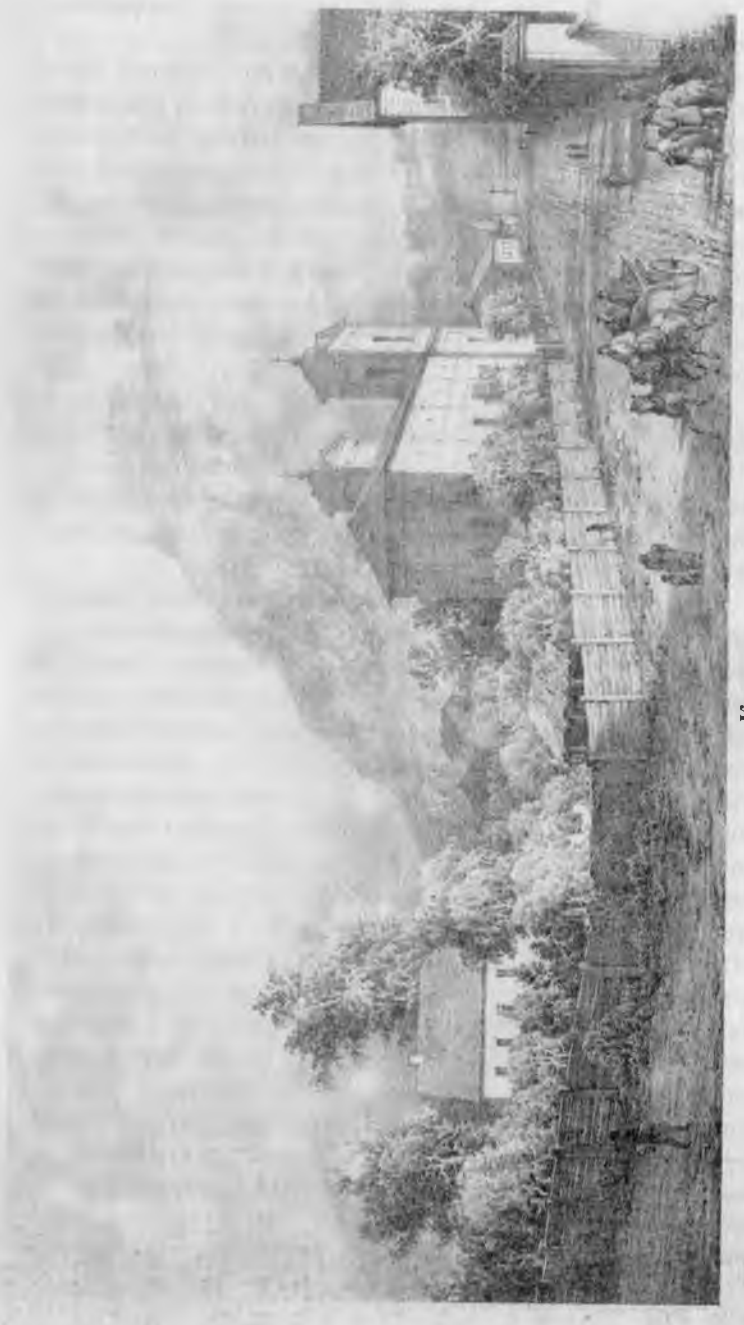

Кременець.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фавяса. Середина XIX ст.

на обгортці її було написано польським скорописом: "єретична книжка".

В головній почаївській церкві показують "стопку" Божої Матері. Із цієї стопки сочиться вода; щоб бачити цю стопку, потрібно нахилитися і вложити голову в отвір, який знаходиться в стіні ніші, що постійно закрита, а відкривається вона за вимогою. Згідно відомостей, наданих архімандритом, цієї води насочиться в день біля чайної ложечки, інколи і менше, а оскільки богомольців приходить багато, і чимало бажаючих мати цю воду, то "Ми, – зауважив архімандрит, – впускаєм пів ложечки цієї чудотворної води в ціле цеберко із звичайною простою водою".

Давній переказ говорить, що ще в той час, коли не існувало монастиря у XIII столітті, пастухи побачили на цьому місці, де тепер стопка, Божу Матір. Зображення щезло, а слід ноги залишився на камені, і з нього почала сочитися вода. Монастир побудовано на скелі, води навколо близько нема і поява води в "стопці" признається чудом.

В довгому коридорі, який веде від головної церкви в нижню теплу, намальована на стіні історія чудесного позбавлення Почаєва від турецького нападу. Подія ця відноситься до того часу, коли турки допомагаючи гетьману Дорошенку здійснити у 1672 році напад на південні землі Речі Посполитої. В цей час монастир був ще православний, ігуменом тут служив Іов Желізо. Турецький паша прийшов з військом під Почаїв. Багато навколишньої шляхти втекло тоді у почаївський монастир, вирішивши там дати відсіч неприятелю. Але обложені стали терпіти настачу харчів і у відчаї вирішили зробити вилазку, вступити у бій з ворогами і загинути в січі. Отець Іов служив обідню, яка повинна була стати останньою як для нього так і для його пастви. В ту саму хвилину коли він проголосив: "ізрядній о пресвятій, пречистій і преблагословенній славній Володарці нашій Богородиці і прісно Діві Марії", на хресті монастирського храму з'явилося зображення Божої Матері. Вона погрожувала рукою турецькому війську. Турки, за наказом свого паші, пустили в зображення ядро, але це ядро повернуло назад і поклало багатьох турків. Ця подія викликала такий панічний страх, що все турецьке військо втекло, а польське, підбадьорене, стало його

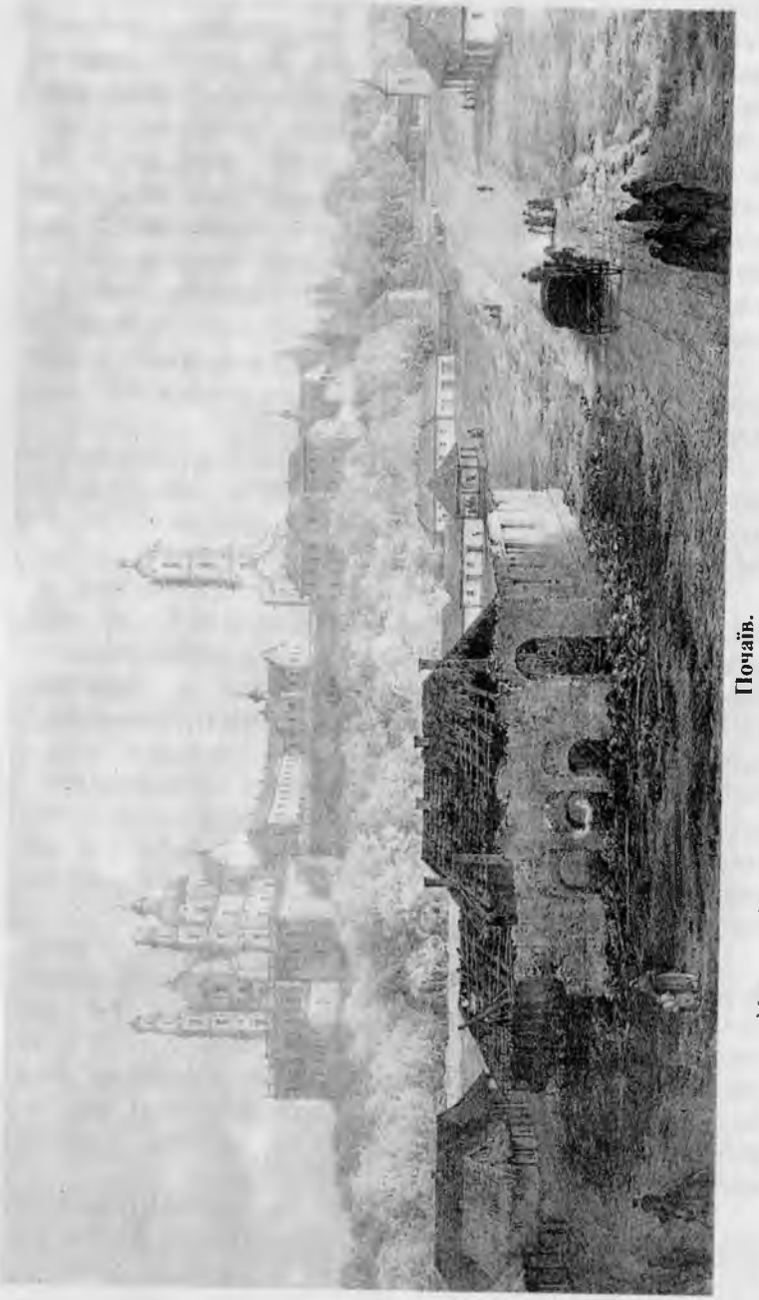

Почаїв.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фіянса. Середина XIX ст.

переслідувати і завдало йому поразку під Вишнівцем. Так розповідав архімандрит, передаючи давню легенду. В такому ж вигляді передається ця подія і в народній пісні, яку співають лірники по всій південній Русі. Але дослідження п.Тарнавського (Київ. Стар., 1883. – груд. – с.685) вказує нам, що це анахронізм. Іов помер 28 грудня 1651 року, ста літ від роду, і в 1658 році митрополит Діонісій Балабан відкрив нетлінні мощі його для всенародного шанування. В почаївському монастирі нам показували яму, вирубану в скалі, куди преподобний Іов інколи влізав, бажаючи віддатися усамітненому богомисленню.

З монастирської тераси відкривається живописний вид на Підкамінь з католицьким монастирем і на розсіяні там і сям села з руїнами замків в межах Галичини.

З Почаєва ми направилися у Вишнівець з метою оглянути там замок, прекрасну картинну галерею з фамільними портретами князів Вишневецьких, бібліотеку з рукописами і великою кількістю давніх речей.

Виїхавши з Почаєва рано-вранці, ми були у Вишнівці перед полуднем, оскільки до нього від Почаєва не більше двадцяти верст. У цей час Вишнівець належав графу Мнішеку: після припинення фамілії князів Вишневецьких у половині XVIII століття їх маєток пішов у розподіл між спадкоємцями, і головне їх гніздо з родовим замком дісталось родині Мнішеків, які кілька разів поріднювалися з Вишневецькими і тоді доводились їм найближчоюріднею. Замок являв собою великий кам'яний будинок у два поверхи із заворотами. Я мав рекомендаційного листа до власника його, отримане мною від власника Рівного князя Любомирського.

Перше, що мене сильно вразило при вході в сіни замку, було кілька величезних картин, виставлених на стіні, на яких були зображені сцени із життя нашого Самозванця. Тут були його перша поява в Мнішеків, вінчання з Марією і, не пам'ятаю, ще щось. Потрібно було б звернути особливу увагу на ці копії, тим більше, що вони цілком відмінні від тих, які зберігаються в Оружейній палаті і зображують сцени, що відбувалися в Москві.

Граф Мнішек допустив нас до себе, прийняв доволі холодно і на моє прохання оглянути його замок сказав, що там

Вишнівець.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фавіса. Середина XIX ст.

нема нічого цікавого. Потім викликав служителя і, віддавши йому ключі, велів вести нас по кімнатах замку, але наказав не заводити в бібліотеку, де, як він сказав, рукописи знаходяться в безпорядку. Це мені здалося дуже прикрим. Я зрозумів, що не побачу того, що мене особливо цікавило і спонукало шукати знайомство з польськими магнатами.

Нас повели по кімнатах, розташованих анфіладою; кімнати були одноманітно прикрашені дзеркальними стінами. На дверях і вікнах висіли шовкові портьєри, вишиті, як говорив провідник, останньою із Вишневецьких, що залишилася в дівицях і до смерті проживала у цьому замку. З особливою цікавістю і з участю роздивлявся я портрети Вишневецьких, розвішані по дзеркальних стінах, і з сердечною участю зустрічав багато знайомих мені з історії осіб. В кутовій кімнаті, якою закінчувалася ця анфілада, показували вирізані на дзеркалі слова: "Com te du Nord". Цей напис було зроблено імператором Павлом Петровичем, який будучи ще великим князем, мандрував під іменем Північного графа і заїжджав у Вишнівець, де не застав господарів.

Обійшовши замок, наскільки це було дозволено, ми відправилися до господаря і отримали запрошення прийти до нього в сад, куди він пішов. Цей сад був негарний і запущений. Мнішек сидів під деревом з книгою в руках. Вислухавши мою подяку, він запросив нас на четверту годину обідати. Час, що залишився до обіду, я використав на огляд старої православної церкви, де поховано Михайла Вишневецького, останнього із Вишневецьких, померлого в православній вірі: це був батько знаменитого Ієремії і чоловік Раїни Могилянки, родички митрополита Петра Могили і ревної православної, що заснувала Густинський монастир в Прилуцькому повіті Полтавської губернії. Ця дерев'яна церква у Вишнівці хоча і не відзначалася великою благовидністю, але і не мала того жалюгідного вигляду, який я зустрічав по дерев'яних православних церквах Волині тодішнього часу. Звідти я відправився в іншу церкву – кам'яну, перетворену з колишнього єзуїтського монастиря, де в крипті знаходиться усипальниця князів Вишневецьких з часу їх навернення в католицтво. Священик цієї церкви сказав мені, що поступивши на це місце, він представляв архієрею, що з навернением ко-

стьолу в православну церкву потрібно викинути із підземелля прах Ієремії Вишневецького, який проявив себе жорстоким фанатиком і непримиримим ворогом православної віри і руського народу. Але представлення священника не було прийняте і йому зробили зауваження, що не вартує чіпати мертвих.

Ми пообідали в графа Мнішека не в парадних кімнатах замку, а в прибудові, влаштованій внизу до першого поверху, де він постійно знаходився. З нами обідав один із його синів. Після обіду господар завів зі мною розмову про історію епохи Хмельницького і висловив думку, що польські історики невірно відносяться до цієї епохи і що Хмельницький зовсім не такий дурний чоловік, яким його представляли поляки з причини колишньої ворожнечі. Він звелів принести портрет Хмельницького і запевняв, що це самий вірніший, який будь-де можна знайти. Знаменно, що коли переходячи то до одної, то до другої епохи російської і польської історії я торкнувся Самозванця, йому, як видно, було неприємно говорити про цей предмет і він впівголосу сказав: "Це було аж дуже давно!"

Прощаючись зі мною, Мнішек повідомив мене, що в Кременці є якийсь Радзимінський, батько якого займався спеціально епохою Хмельницького і залишив рукописний твір. Мнішек радив мені звернутися до Радзимінського і спробувати дізнатись – чи не збереглося серед батькових паперів яких-небудь цікавих матеріалів, які могли служити джерелом для історії козацької революції.

З Вишнівця я направився назад в Кременець і відвідав Радзимінського за рекомендацією Мнішека. На моє здивування, в Радзимінському я зустрів людину, яка від мого прохання познайомитись із твором його батька прийшла у переляк. Він розказав мені, що за якимсь доносом про існування цієї історії, писаної його батьком, його арештували, взяли його папери і повезли самого в Київ, тримали кілька місяців, потім повернули йому батьківський рукопис і відпустили додому. Але після приїзду він дізнався, що його вагітна жінка з переляку за долю чоловіка захворіла і передчасно народила мертве немовля. Я запевняв його, що зовсім не належу до адміністрації і звернувся до нього з чисто вченим наміром. Та й при цьому і не насмілився б звернутися, якщо би знав, що рукопис, про який йде мова, залишає для нього такі тяжкі

спомини. Обличчя Радзимінського дещо прояснилося, він запропонував мені сніданок, але незважаючи на моє повторне прохання не показав мені батьківського рукопису. А втім, згідно тих відомостей, які на основі цього рукопису мені передавав Радзимінський, я можу зробити висновок, що і не знайшов би в ньому багато нового і цікавого, оскільки Радзимінський, запевнив, що його батько був великий вчений, говорив на основі батьківських показів, що Хмельницький прийняв турецьку віру.

З Кременця ми відправилися в Берестечко, куди і прибули на другий день рано вранці.

Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені досить відомою з писемних джерел, і я з особливою ретельністю старався перевірити мої про неї передбачення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які тільки читав, писав і думав.

Берестечко лежить на рівнині вздовж ріки Стир – ріки надзвичайно звивистої; до неї впадає, версти за чотири не доїжджаючи містечка, болотиста річка Пляшева, відома загибеллю козацького війська, якого множество потопилося при безладному переході через неї під час нещасної втечі з табору. Наближаючись до містечка і переїхавши вже через Пляшеву, я наштовхнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди колишнього польського табору, зробленого тоді, коли поляки перейшли з правої сторони Стиру на ліву. Вправо від дороги зміївся звивистий Стир, наліво – очі впиралися в густий високий ліс.

Прибувши в містечко, ми зупинилися в єврейській корчмі. Я вийняв з портфеля свої папери і почав міркувати з товаришем про Хмельницького. Потім покликав іудея і просив його, чи не можна знайти мені старих людей, які знають добре поле і розмаїті ознаки на нім. Іудей подивився на мене підозріло і щез. Я продовжував свою розмову з товаришем, поки з плином десь з півгодини не увійшов до нас в кімнату пан в мундирному сюртуці з червоним комірцем, при шпазі. Він зажадав від нас паспорти і побачивши з них, хто ми такі, ласкаво сказав: "Вам, пановє, хочеться оглянути поле битви, що проходила між козаками і поляками; я можу доставити все,

Берестечко.
Малюнок Наполеона Орди. Літографія М. Фаянса. Середина XIX ст.

що вам потрібно і найпокірніше прошу перебратися до мене в дім, у мене вам буде спокійніше і зручніше".

Мене дуже здивувала впевненість з якою цей пан висловився, що йому вповні відомо, для чого ми приїхали і що шукаєм. Ми вийшли з ним і сіли в екіпаж. Іудей за його наказом положив туди всі наші пожитки. Дорогою цей пан пояснив нам, що він становий пристав і, попереджений іудеєм про прибуття якихось-то панів, що бажають чомусь оглядати поле, прийшов до нас з наміром, якщо виявиться потреба – арештувати нас. Але послухавши нашу розмову, зрозумів, що ми не які-небудь польські емісари, яких йому наказували оберігати, а вчені, що відшуковують сліди минулих подій. Ми знайшли в нього самий гостинний прийом. Разом з ним об'їжджали поле і всі околиці Берестечка та через його посередництво робили розпитування і вели бесіди з народом. Поїхавши знову на поле, де була битва, я побачив ясно на одній стороні ближче до лісу невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стиру – сліди круглуватих окопів, де був козацький табір, закріплений після відходу Хмельницького за ханом. Тут я знайшов і острів на Стиру, той самий, де, за відомостями Пасторія, захищалися триста хоробрих козаків, що не бажали здатися ворогам і мужньо загинули в упертій битві. Цей острів весь поріс великим лісом, праворуч від нього при впадінні ріки Пляшевої було місце фатального переходу козаків через ріку – переходу, в якому потопилося безліч козацького війська. Що ця подія проходила саме в цьому місці, я зробив висновок на основі зібраних відомостей, що до сих пір в згаданому місці на дні ріки відшукуються обломки сідел, зброї, стремен і перетлілі куски попон. Все це, як відомо, кидали козаки у воду, щоб влаштувати греблю для свого переходу.

На протилежному березі Стиру, за містечком Берестечком знаходиться пагорб із складеною із цегли каплицею, в якій встановлена скульптура св. першомучениці Теклі. Тут згідно переказу поховано гурт жінок, що втекли з околиць під захист польського війська, які залишалися на правому березі Стиру в цей час коли поляки виступали в бій на лівому боці

цієї ж ріки*. Татари несподівано перейшли ріку і перебили всіх цих жінок, чисельність яких згідно переказу складала до трьох тисяч. Насправді, вірогідно, що пагорб з каплицею є це місце, де поховані польські воїни, вбиті у бою.

На цій же стороні Стиру, верст за дві від містечка стоїть високий пам'ятник, встановлений, як говорить напис, над тілом князя Пронського, померлого у 1533 році. Він, як говорить переказ, був єретиком і, знаючи, що після смерті дістанеться до влади диявола та буде ходити мерцем, лякаючи живих людей, наказав прикувати свою труну ланцюгами до внутрішнього боку верхньої частини пам'ятника.

Я вліз по підставленій драбині в отвір, пробитий у тій верхній частині, і бачив дійсно частини ланцюгів з вбитими у склепіння кільцями. Цей князь Пронський був одним із рязанських князів, що втекли до Литви після насильницького оволодіння Рязанською землею зі сторони Москви. Само собою розуміється, що народна легенда про його єретичність не має під собою історичної основи.

Оглянувши Берестечко, ми через два дні виїхали назад у Рівне, вирядженні добрими побажаннями нашого гостинного господаря і забезпечені від нього на дорогу харчовими припасами.

Переклад з російської та підготовка до друку ***Дмитра Чобота.***

---

* *Тут помилка: всі бої польського і українського військ точилися на правому березі ріки Стир.* ***(Д. Ч.).***

Микола Іванович Костомаров.
СТАРОЖИТНОСТІ ВОЛИНІ

Переклад з російської.

ISBN 966-7544-00-3

Макет та художнє оформлення **Валерія Кравчука**

Редактор: **Сергій Орлюк**
Коректор: **Оксана Чобіт**
Комп'ютерний набір: **Андрій Мацвейко.**
Комп'ютерна верстка: **Юрій Пшеничняк.**

Здано до набору 25.01.99. Підписано до друку 25.06.99.
Формат: 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Умов. друк. арк. 1.38.
Обл.-вид. арк. 1.58.
Віддруковано в Бродівській
районній друкарні

Видавництво "Просвіта". 293000, м. Броди, АС-52.